

УДК 336.225

**СУЧАСНІ АСПЕКТИ УХИЛЕННЯ ТА УНИКНЕННЯ  
ВІД СПЛАТИ ПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ СЕРЕД  
ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ****Сало Л.К.***E-mail: salo.lyubov@inbox.ru**Львівська державна фінансова академія*

У роботі розглянуто підходи до визначення понять уникнення податків та ухилення від сплати податкових платежів. З'ясовано характерні відмінності між цими поняттями. Шляхом міркувань та результатів досліджень визначені основні наслідки для економіки України від вчинення протиправних та формально легалізованих дій. Висвітлені основні шляхи за допомогою яких реалізується оптимізація оподаткування та найбільш поширені способи ухилення від сплати податкових платежів. Зважаючи на гостроту проблеми, досліджено вплив податкової політики на рівень економічної безпеки країни. Проведено оцінку скасування та мобілізації додатково нарахованих платежів за результатами контрольно-перевірочної роботи податкових органів, а також прослідковано динаміку викриття податкових злочинів та інших правопорушень. Доведено, що не існує прямої залежності між рівнем валового внутрішнього продукту та рівнем тіньової економіки. Аргументовано доцільність вжиття заходів стосовно мінімізації спроб уникнення від сплати податкових платежів. Зазначені основні пропозиції щодо посилення протидії порушенню податкового законодавства.

**Ключові слова:** уникнення податків, ухилення від сплати податкових платежів, оптимізація оподаткування, економічна безпека, тіньова економіка, контрольно-перевірочна робота

UDC 336.225

**THE MODERN ASPECTS OF TAX MINIMIZATION AND EVASION  
OF TAX PAYMENTS AMONG THE THREATS TO THE ECONOMIC  
SECURITY OF UKRAINE****Salo L.K.***E-mail: salo.lyubov@inbox.ru**Lviv State Academy of Finance*

The paper considers approaches to definitions of tax minimization and evasion of tax payments. The main differences between these concepts have been analyzed. As a result of research the main consequences for the economy of Ukraine for committing unlawful and formally legalized action have been specified. Author has examined the main ways by which tax optimization is implemented and the most common ways to avoid paying taxes. The impact of tax policy on the level of economic safety has been investigated. The author

has evaluated the abolition of tax payments and mobilization on the results of tax inspection work and investigated dynamics of disclosure of tax crimes and other offenses. It has been proved that there is no direct correlation between the level of GDP and the level of the shadow economy. The expediency of taking measures in relation to attempts to minimize the evasion of tax payments has been reasoned. The paper describes the main proposals for strengthening counteraction tax violations.

**Keywords:** tax minimization, evasion of tax payments, tax optimization, economic safety, shadow economy, inspection work

**Актуальність проблеми.** В сучасних умовах господарювання будь-якої країни особливу увагу слід приділити таким явищам як уникнення та ухилення від сплати податкових платежів, оскільки негативний та подекуди загрозливий вплив на економіку, спричинений цими явищами постійно зростає. Безумовно, така діяльність існує в будь-якому суспільстві, що дозволяє підприємцям отримати додаткові кошти для вирішення своїх фінансово-господарських проблем, за допомогою використання незаконних методів та податкових лазівок. Популяризація цих явищ в світовій практиці ведення підприємницької діяльності призводить до низки надзвичайно негативних тенденцій в соціально-економічному житті суспільства будь-якої країни, оскільки спостерігається скорочення надходжень до бюджетів різних рівнів, недофінансування соціальної сфери, зростання рівня економічної злочинності та корупції, порушення умов здорового конкурентного середовища, зростання рівня податкового навантаження на легальну економіку, а також загострення моральних проблем в суспільстві, які пов'язані з нерівномірністю та несправедливістю розподілу доходів. Крім того, порушення податкового законодавства суттєво впливають на стан економічної та загальнонаціональної безпеки держави, виступаючи осередком формування загроз. Отже, проблема ухилення та уникнення від сплати податків є актуальною для всіх без винятку країн світу та в глобальному масштабі потребує постійного моніторингу, а також запровадження рішучих заходів щодо мінімізації протиправних дій.

**Аналіз останніх наукових досліджень.** Теоретичні та практичні аспекти уникнення податків та ухилення від сплати податкових платежів, проблематику детінізації економіки розглядали А. Бандурка, З. Варналій, А. Веткін, В. Вишневський, О. Воронкова [1], А. Загородній [2], В. Захожай, Ю. Клепікова-Чижова [3], О. Користін, В. Коротун [4], С. Кравчук, І. Мазур [5], І. Мельник, О. Мірошніченко [6], М. Нашкерська, В. Попович,

О. Саєнко [7], Т. Томнюк [8]. У цих роботах широко висвітлені концептуальні та правові аспекти порушення податкового законодавства, обговорені можливі заходи протидії тіншовим явищам. Водночас, незважаючи на наукову та практичну цінність робіт цих авторів, в них недостатньо досліджено вплив податкової політики на рівень економічної безпеки та ілєгалізації економіки в сучасних умовах. Гострота та актуальність цих проблем і зумовили потребу в подальшому поглибленні досліджень в цьому напрямку.

**Метою роботи** є з'ясування сучасного стану, причин ухилення та уникнення від сплати податків, а також обговорення пропозицій щодо посилення протидії податковим порушенням.

**Викладення основного матеріалу дослідження.** За різними підрахунками економістів, рівень тіншової економіки України станом на 2013 рік, в залежності від способу обчислення знаходиться в межах 30-50% від обсягу офіційного ВВП, тоді як у розвинутих країнах Європи цей показник коливається від 8% ВВП в Швейцарії, до 32,3% ВВП в Болгарії та активно обговорюються практиками-економістами шляхи можливої детінізації. Доведено, що поширення практики ухилення та уникнення від сплати податкових платежів справляє руйнівний вплив на фінансову систему та може містити в собі серйозну загрозу економічній безпеці держави.

На думку А. Загороднього, податки та податкова система об'єктивно враховані в системі економічної безпеки держави і це проявляється у формуванні:

- ресурсного фактору, який здатен забезпечити належний рівень економічної безпеки держави;
- інструментарію, який впливає на соціально-економічний розвиток;
- фактору зворотної залежності функціонування держави від платників податків, адже порушення податкової безпеки може стати реальною загрозою ефективному функціонуванню держави [1].

В контексті нашого дослідження варто зупинитись на з'ясуванні особливостей третього фактору, а саме зворотної залежності функціонування держави від платників податків. Як вже зазначалося, від прозорості провадження підприємницької діяльності та усвідомленої позиції платника податків щодо сплати податкових платежів залежить стабільність надходжень до бюджетів, а також збалансованість економічного розвитку держави в цілому. Проте у країнах з

трансформаційною економікою, які знаходяться на стадії формування демократичних інститутів факти ухилення та уникнення від сплати податкових платежів зустрічаються дуже часто.

Слід зазначити, що більшість науковців розрізняє терміни «ухилення від сплати податків» та «уникнення оподаткування». Так, ухилення від сплати податків – це основний вид правопорушень, до якого відносять ненадання податковим органам інформації про власні прибутки, приховування прибутків, шляхом внесення неправдивих даних у звітні документи, а також підробка податкових документів [3]. В цьому випадку мова йде про використання незаконних методів ведення підприємницької діяльності. Тоді як уникнення оподаткування, трактують як діяльність суб'єктів господарювання, направлену на мінімізацію податкових зобов'язань всіма допустимими законом способами, а саме шляхом використання податкових пільг та преференцій, різних організаційно-правових форм ведення бізнесу, неточностей у податковому законодавстві, виборі раціональної облікової політики і найефективніших варіантів розміщення прибутку та активів [7, 9].

Легалізовані дії, щодо зменшення оподаткування, тобто уникнення від сплати податкових платежів є ваговою складовою поліпшення фінансово-економічного стану підприємства та розглядаються як заходи оптимізації оподаткування. Тоді як використання незаконних методів в оподаткуванні – ухилення від сплати податкових платежів доцільно вважати протиправними діями з мінімізації податкових зобов'язань, які переслідуються законом.

Слід звернути увагу на той факт, що наслідки для економіки держави в обох випадках є однаковими, оскільки як при ухиленні від оподаткування так і при уникненні сплати податкових платежів (оптимізації оподаткування) спостерігатиметься недоотримання відповідних коштів до бюджету. Такої ж позиції дотримуються більшість урядів економічно розвинутих країн, розглядаючи незаконні методи та так звані податкові лазівки, які прийнято вважати формально легалізованими методами оподаткування, такими шляхами, відповідно до яких держава недоотримує частину коштів, які повинні сплачуватись до державного бюджету. Як наслідок, такі методи оподаткування негативно позначаються на функціонуванні економіки, розвитку державності і можуть становити економічну небезпеку для суспільства.

Враховуючи глибину та важливість проблеми, пропонуємо розглянути такі методи оподаткування детальніше.

Так, під оптимізацією оподаткування, вітчизняні науковці розуміють систему заходів, що здійснюються у межах чинного законодавства, спрямованих на зменшення податкових платежів. Згідно з теорією оптимізації оподаткування, форми та види податкових платежів повинні забезпечити покриття фінансових потреб, які стоять перед державою з мінімальними втратами народногосподарської ефективності та з мінімально можливим додатковим податковим навантаженням. Однак, на думку О. Саєнко, оптимізація податкової системи України в умовах сьогодення, полягає не в зміні податкових ставок, а в гармонізації самої структури оподаткування [8].

Не зважаючи на всі зауваження урядовців та можливі загрози економічній безпеці України, заходи котрі використовуються для мінімізації оподаткування широко поширені як в вітчизняній практиці ведення підприємницької діяльності так і за кордоном. Основними шляхами за допомогою яких реалізується оптимізація оподаткування є:

- зменшення податкових зобов'язань, шляхом переносу бази оподаткування та зменшення самої бази оподаткування;

- передання податкових зобов'язань іншим відповідальним особам;

- перенесення термінів виникнення податкових зобов'язань на інші періоди;

- використання офшорних механізмів, а саме «реінвойсінгу», тобто формального заниження оподаткованого доходу, у випадку, коли основний прибуток від експортно-імпортних операцій приходить на долю власної офшорної структури, а підприємством, що знаходиться у країні основного розташування, декларується лише мінімальна доля прибутку, яка і підлягає оподаткуванню [6];

- податковий арбітраж – різновид «податкових лазівок», відповідно до якого різні об'єкти і платники податків оподатковуються за різноманітними нормами;

- заниження ціни реалізації товару;

- залучення позик та кредитів під відсотки;

- здійснення розрахунків у вигляді цінних паперів;

- купівля фіктивних та сумнівних послуг, які насправді не використовуються підприємством у своїй господарській діяльності.

Викрити такі формально легалізовані дії можливо як в ході оперативної-розшукової діяльності, так і за допомогою використання

непрямих методів податкового контролю (інформація від третіх осіб, які мають безпосереднє чи опосередковане відношення до підприємства, результати перевірок підприємств-контрагентів, порівняння показників фінансово-господарської діяльності аналізованого підприємства з показниками інших підприємств в аналогічній галузі) [1]. Варто зазначити, що межа між такими, на перший погляд, легальними діями та цілеспрямованим порушенням податкового законодавства (ухилення від оподаткування) надзвичайно тонка. Дуже часто, застосовуючи заходи з мінімізації та оптимізації оподаткування, залучаючи фахівців в галузі податкового планування підприємства нагромаджують додаткові кошти, вдосконалюють засоби виробництва, реалізують власний інвестиційний потенціал. Отримуючи додаткову вигоду, платники податків шукають інші варіанти податкових лазівок і в більшості випадків переходять межу легальності, як наслідок ухиляючись від сплати податків.

Для прикладу, за результатами проведених документальних перевірок у 2011 році, виявлено понад 9 тис. схем мінімізації податкових зобов'язань (у межах чинного законодавства), умовні втрати бюджету за якими оцінюються у 29,8 млрд. грн. [4]. В умовах сьогодення, таким проблемам повинна приділятися особлива увага з боку податкових органів, оскільки зі збільшенням кількості та якості схем мінімізації оподаткування, вони не можуть здійснювати належного контролю за діяльністю таких підприємств, зокрема щодо правильності розрахунку податкових зобов'язань та повноти їх сплати до бюджету.

Однак, особливо руйнівними та дестабілізуючими чинниками для економіки держави є порушення податкового законодавства, тобто практика ухилення від сплати податкових платежів.

За даними Міністерства доходів і зборів найбільш поширеними способами ухилення від сплати податкових платежів є такі:

- неповідомлення про джерело доходів, що підлягає оподаткуванню в конкретному звітному періоді [6];
- заниження фактичної суми доходу, що підлягає оподаткуванню;
- неповідомлення контролюючим органам про свою присутність або діяльність у країні, в якій платник податку фактично знаходиться чи займається підприємницькою діяльністю [1];
- приховування факту втрати підстав для одержання пільг з оподаткування, що означає незаконне користування пільгами [1];
- контрабанда;
- оформлення операцій з продажу як дарунок або благодійна допомога;

- завищення валових витрат підприємства;
- невіплата податковим органам податків, якими обкладається зарплата найманих працівників;
- використання офшорних механізмів.

Слід зауважити, що особливою проблемою в контексті порушення податкового законодавства є діяльність фіктивних фірм та конвертаційних центрів, які називають ще, так званими «податковими ямами». В широкому розумінні цього слова - це суб'єкти господарювання, які використовують інших платників для одержання «податкової вигоди», шляхом випуску податкових накладних, надання можливості своїм контрагентам формувати витратну частину та податковий кредит, не декларуючи валові доходи та податкові зобов'язання. За даними Міністерства доходів та зборів України, за 6 місяців 2013 року було виявлено і призупинено діяльність 103 конвертаційних центрів, на рахунках яких заарештовано близько 6 млн. грн.. За результатами розрахунків, рівень тіньової економіки в 2013 році становить 40% ВВП. У порівнянні з 2012 роком показник скоротився на 9% ВВП (становив 49% ВВП). Досить високий рівень тінізації у розрізі окремих періодів присутній у Донецькій, Харківській, Луганській, Івано-Франківській областях. Згідно розрахунків науковців Дрезденського університету та Світового банку, які були розроблені для 162 країн світу, Україна за рівнем тіньової економіки знаходиться в одній групі з такими країнами як Білорусь (43,3% офіційного ВВП), Молдова (44,4% ВВП), Росія (40,6% ВВП) [15, 16].

Для з'ясування тенденцій в частині порушення податкового законодавства, доцільно прослідкувати динаміку скасування та мобілізації додатково нарахованих податкових платежів за актами документальних перевірок впродовж 2009-2013 років (табл. 1).

*Таблиця 1. Динаміка скасування та мобілізації додатково нарахованих податкових платежів за результатами контрольно-перевірочної роботи податкових органів впродовж 2009-2013 років*

Роки	Донараховані податкові зобов'язання, млрд. грн.	Надійшло податкових зобов'язань, млрд. грн.	Скасовано податкових зобов'язань, млрд. грн.	Відсоток надходження від донарахування, %	Відсоток скасування від донарахування, %
2009	4,3	2,9	1,4	67,4	32,6
2010	7,3	3,1	4,2	42,5	57,5
2011	4,3	3,0	1,3	69,8	30,2
2012	7,0	5,6	1,4	80,0	20,0
2013	7,4	6,2	1,2	83,7	46,2

\* складено автором на основі [9-13]

Отже, за результатами роботи щодо виявлення, розкриття та упередження порушень в сфері оподаткування у 2013 році додатково

нараховано узгоджених податкових зобов'язань на суму 7,4 млрд. грн., що на 0,4 млрд. грн. більше ніж в 2012 році, на 3,1 млрд. грн. більше ніж в 2009 та 2011 роках, а також на 0,1 млрд. грн. більше у порівнянні з 2010 роком. Впродовж 2010-2011 років спостерігається нестійка тенденція до викриття порушень податкового законодавства, про що свідчить стрімке скорочення суми донарахованих податкових зобов'язань у 2011 році. Надходження до бюджету в 2013 році становило 6,2 млрд. грн. або 83,7%. В частині мобілізації донарахованих податкових зобов'язань впродовж 2009-2013 років спостерігаємо поступове зростання, що безумовно свідчить про розширення масштабів нелегальної діяльності, а також вдосконалення заходів щодо викриття податкових злочинів та інших правопорушень податківцями. За підсумками контрольної-перевірочної роботи в 2013 році скасовано податкових зобов'язань на суму 1,3 млрд. грн. або 46,2%, що менше ніж по всіх аналізованих періодах, однак відсоток скасування донарахованих податкових зобов'язань є вищим на 26,2% у порівнянні з 2012 роком, на 16% та 13,6% в порівнянні з 2011 та 2009 роками відповідно.

З метою розуміння природи порушень податкового законодавства доцільно дослідити динаміку викриття злочинів у сфері оподаткування впродовж 2009-2013 років (рис. 1).

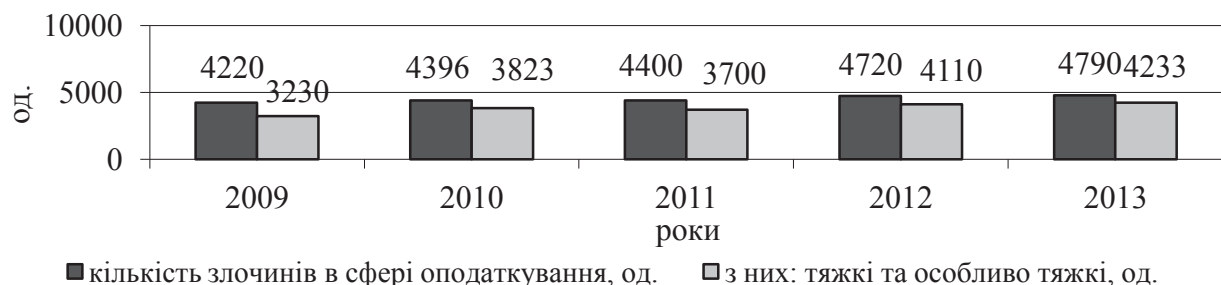


Рис. 1. Динаміка викриття злочинів в сфері оподаткування за результатами контрольної-перевірочної роботи впродовж 2009-2013 років

\* складено автором на основі [9-13]

За результатами вжитих податковими органами заходів щодо контролю за додержанням податкового законодавства, повнотою і своєчасністю сплати платежів до бюджету у 2013 році виявлено 4790 злочинів в сфері оподаткування, з них тяжких та особливо тяжких 4233. Загалом впродовж аналізованих періодів спостерігається стійка тенденція до зростання кількості податкових злочинів та інших правопорушень. Значна частка таких злочинів є неумисними, тобто пов'язана з недосконалістю нормативно-правової бази, низькою кваліфікацією учасників податкових відносин, неоднозначністю трактування



податкового законодавства. Однак, статистика, що наводить Міністерство доходів та зборів свідчить, що близько половини таких порушень скоєні умисно, особами, які добре володіють методологією бухгалтерського та податкового обліку, а також майстерно впроваджують тіньові схеми в діяльність підприємницьких структур. Слід зазначити, що це лише офіційна статистика викритих злочинів. Насправді, за підрахунками експертів, податкове законодавство порушують близько 90% платників податків і це становить неабияку приховану загрозу економічній безпеці держави.

На практиці, ухилення від сплати податкових платежів сприяє розширенню масштабів тіньових фінансових потоків та нелегальної зайнятості, а також активізації тіньового обігу товарів. Тому, тінізація економіки негативно впливає на ефективність важелів управління економічною системою, дестабілізує міжнародні відносини та може становити загрозу економічній безпеці.

В контексті нашого дослідження доцільно розглянути тенденції до розподілу ВВП та часток тіньової економіки, оскільки, зростання національного доходу держави та скорочення масштабів тіньової економіки можуть свідчити про сталість розвитку держави та відсутність потенційних загроз економічній безпеці. Існує думка, що економічний спад у легальній економіці перебуває у лінійній залежності з масштабами і обсягами тіньової економіки. Тобто, спад у легальній економіці супроводжується зростанням у тіньовій і навпаки [5]. На перший погляд, така залежність є абсолютно зрозумілою, оскільки ухилення від сплати податкових платежів, ігнорування податкового законодавства та приховування капіталу є значно вигіднішим ніж дотримання податкового законодавства, декларування прибутків та оприлюднення джерел походження капіталів. Динаміка номінального ВВП та часток тіньової економіки України, розрахованих за різними методиками в період з 2009-2013 роки зображена на рис. 2.

Проаналізувавши динаміку ВВП та часток тіньової економіки, що розраховані за різними методиками, варто зазначити, що не існує чіткої лінійної залежності між цими показниками. Впродовж 2009-2013 років спостерігається стала тенденція до зростання рівня номінального ВВП і рівня тіньової економіки.



*Рис. 2. Динаміка номінального ВВП та часток тіньової економіки України, розрахованих за різними методиками впродовж 2009-2013 років*

\* складено автором на основі [14-16]

Водночас, згідно розрахунків Міністерства економічного розвитку і торгівлі в період з 2009 по 2012 роки, відбулось скорочення відносного рівня тінізації економіки (з 39% ВВП в 2009 році до 34% ВВП в 2012 році). Однак, вже в 2013 році бачимо зростання відносного рівня тіньової економіки (до 37% ВВП). Згідно з розрахунками рівня тіньової економіки за методикою Ф. Шнайдера, тенденція до збереження прямого зв'язку між показниками прослідковується аналогічно з 2009 (46% ВВП) до 2012 року (44% ВВП). В 2013 році знову спостерігається зростання рівня тіньової економіки (до 46% ВВП).

**Висновки.** Поширення практики уникнення оподаткування та ухилення від сплати податкових платежів негативно позначається на дієвості механізмів та інструментів управління економікою. Безумовно це призводить до негативних тенденцій в соціально-економічному житті суспільства будь-якої країни, а також до формування податкових загроз економічній безпеці держави.

Застосовуючи схеми мінімізації оподаткування або уникнення сплати податкових платежів, платник податків не порушує податкового законодавства і його дії не мають складу податкового злочину. Однак використання таких формально легалізованих дій у діяльності суб'єктів господарювання чинить достатньо негативний, а також прихований вплив на рівень надходжень до бюджетів, тому безумовно такі дії потребують постійного моніторингу з боку податкових органів, а також перегляду основних положень тих законодавчих актів, які мають не однозначне трактування та створюють додаткові умови для уникнення оподаткування.

З метою посилення протидії податковим порушенням (ухилення від сплати податкових платежів) та нейтралізації можливих загроз економічній безпеці України, необхідно:

- створити сприятливі умови для розвитку та функціонування підприємництва, зокрема в частині надання обґрунтованих податкових пільг та преференцій платникам податків;

- вдосконалити податкове законодавство, шляхом подолання неточностей, розбіжностей та неоднозначностей в трактуваннях нормативно-правових актів;

- взаємоузгодити та привести у відповідність до основних законодавчих вимог бухгалтерський та податковий облік;

- усунути факти податкових зловживань тих платників податків, які представляють інтереси владних та олігархічних структур;

- сприяти вихованню у платників податків патріотичних почуттів, щодо важливості отримувати державу за рахунок сплати податкових платежів, а також податкової культури.

На нашу думку, взаємоузгодження внутрішньодержавних інтересів суб'єктів оподаткування, дотримання умов міждержавної податкової гармонізації в контексті інтеграції України у світову спільноту сприятимуть мінімізації спроб ухилення та уникнення від сплати податкових платежів в Україні, визначають актуальність обраної теми дослідження та необхідність здійснення подальших стратегічних кроків у цьому напрямку.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воронкова О. М. Посилення протидії ухиленню від оподаткування в системі податкового адміністрування / О. М. Воронкова // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. - № 2. – С. 42-52.
2. Загородній А. Г. Податки та податкове планування підприємницької діяльності: монографія / А. Г. Загородній, А. В. Єлісеєв. – Львів: Центр бізнес-сервісу, 2003. – 152 с.
3. Клепнікова-Чижова Ю. В. Напрямки вдосконалення державного контролю ухилення від оподаткування / Ю. В. Клепнікова-Чижова // Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип. 1 (28). – С. 1-7.
4. Коротун В.І. Проблеми мінімізації сплати податків в Україні / В. І. Коротун // Економіка. Фінанси. Право. – 2012. - № 6. – С. 21-24.
5. Мазур І. І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки / І. І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. - № 3(8). – С. 76-83.

6. Мірошниченко О. В. Використання офшорних механізмів ухилення від сплати податків серед загроз економічній безпеці України / О. В. Мірошниченко // Вісник економічної науки України. – 2011. - № 1(19). – С. 88-94.
7. Саєнко О. Р. Оптимізація оподаткування як складова поліпшення фінансово-економічного стану підприємств / О. Р. Саєнко // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. - № 1(13). – С. 221-224.
8. Томнюк Т.Л. Ухилення від оподаткування: сутність, методи реалізації та економічні наслідки / Т. Л. Томнюк // Сталий розвиток економіки. – 2011. - № 3(6). – С. 279-281.
9. Звіт про виконання плану основних питань економічної та контрольної роботи Державної податкової адміністрації України за 2009 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://minrd.gov.ua>
10. Звіт про виконання плану основних питань економічної та контрольної роботи Державної податкової адміністрації України за 2010 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://minrd.gov.ua>
11. Звіт про виконання плану основних питань економічної та контрольної роботи Державної податкової адміністрації України за 2011 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://minrd.gov.ua>
12. Звіт про виконання плану основних питань економічної та контрольної роботи Державної податкової адміністрації України за 2012 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://minrd.gov.ua>
13. Звіт про виконання плану основних питань економічної та контрольної роботи Міндоходів України за 2013 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://minrd.gov.ua>
14. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).
15. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www.me.kmu.gov.ua](http://www.me.kmu.gov.ua)
16. Schneider F. Shadow Economy in Turkey and in other OECD-Countries: What do we (not) know? / F. Schneider // University of Linz . – November 2012 . – 25 p.